

CARA A UNHA TEORÍA DA TRADUCCIÓN PARA SISTEMAS LITERARIOS "MARXINAIS". A SITUACIÓN GALEGA¹

Xoán González-Millán
Graduate Center, Nova York

O acto de traducción podería definirse, en principio, coma un diálogo cultural desigual entre sistemas lingüísticos diferentes. Este suposto, baseado na ben documentada observación de que nos países onde coinciden dúas ou máis culturas é seguro que se han producir conflitos, responde á imaxe dos encontros culturais entre sociedades que conviven con desiguais relacións de poder. E ofrece un interesante marco no que encadra-lo acto de traducción coma un campo idóneo para o estudio dos conflitos interculturais e as leis de interferencia literaria.

Estas observacións preliminares obrígnanos a ter en conta os intrincados vínculos establecidos entre os sistemas culturais (e literarios) representados polas asimétricas canonizacións do discurso; e, ó mesmo tempo, requiren unha análise metodolóxica e conceptual do proceso da traducción nas situacións dominadas por diversas manifestacións de desigualdade (ben sexa social, cultural, política ou económica).

Un valioso marco onde encadrar esta clase de situacións ofréceo Lawrence Venuti cando apunta a necesidade de:

To study the conditions of the translator's work, the discursive strategies and institutional structures which determine the production, circulation, and reception of translated texts [...], provoking a rethinking of translation that is philosophical, but also political, engaged in questions of language,

1. A versión galega deste texto, escrito orixinariamente en inglés para o Simposio de Traducción organizado pola universidade de Birmingham do 18 ó 20 de setembro de 1993, é de Silvia Carril Caldelas e María Sola Bravo.

discourse, and subjectivity, while articulating their relations to cultural difference, ideological contradiction, and social conflict. (1992:6)²

Esta detallada proposta, que se organiza arredor das circunstancias sociais e institucionais que rodean o acto da traducción e as estratexias discursivas empregadas na súa produción, parece moi adecuado á hora de reflexionar sobre o proceso da traducción nun contexto social e cultural como o galego. L. Venuti engade algunhas outras áreas de investigación, pedindo un exame de:

The place and practice of translation in specific cultures, addressing such questions as which foreign texts are selected for translation, and which discursive strategies are used to translate them, which texts, strategies, and translations are canonized or marginalized, and which social groups are served by them. (1992:11)³

Estas cuestións preliminares están baseadas na experiencia innegable dos múltiples controis (lingüísticos, culturais, económicos, institucionais e políticos) que interveñen no acto da traducción. Prescindir desta variada condición provocaría serios erros de interpretación no que se refire ás funcións sociais desempeñadas polos textos traducidos. Ó mesmo tempo, tampouco podemos pasar por alto o importante feito de que calquera tipo de cultura lle asigna un posto na xerarquía das prácticas sémicas a tódalas actividades discursivas, por moi insegura que a súa situación poida ser. Os efectos desta xerarquización son especialmente graves na traducción, considerada ata hai moi pouco como un discurso secundario dentro da rede das prácticas sémicas. En Galicia, e ata estes últimos anos, non houbo, por parte dos diferentes organismos, públicos ou privados, un esforzo por superar esa crenza. O escaso número de textos traducidos debeuse maioritariamente a experiencias individuais espontáneas, como no caso da traducción dunhas páxinas do *Ulyses* de Joyce en 1926 (González Millán 1989, 1990). Ademais da rica experiencia medieval, a historia da traducción á lingua galega amosa as mesmas dificultades cás que se observan no máis importante proceso histórico do

2. "Estudia-las circunstancias que rodean o traballo do traductor, as estratexias discursivas e as estruturas institucionais que determinan a produción, circulación e acollida dos textos traducidos [...], provocando así unha reconsideración do acto da traducción que se converte en filosófico, máis tamén político, prestando moita atención á cuestión da linguaxe, do tipo de discurso e da subxectividade, ó tempo que articula as relacións destes factores coa diferenza cultural, as contradicións ideolóxicas e mailo conflito social".

3. "O lugar e a práctica da traducción en culturas determinadas, que suscita cuestións tales coma qué tipo de textos estranxeiros se escollen para traducir e qué estratexias discursivas se utilizan na súa traducción; qué textos, estratexias e traducións se canonizan ou se marxinan e ó servizo de que grupos sociais están".

desenvolvemento de Galicia como un espazo cultural e social. No século dezanove foron numerosas as traducións, aínda que restrinxidas a textos curtos ou fragmentarios, destinados á publicación en revistas e xornais. De acordo cos documentos dos que se dispón, o primeiro libro que se traduciu na súa totalidade foron as *Églogas* de Virxilio, en 1930. A década anterior á Guerra Civil asistiu a unha profusión de múltiples traducións que verían a luz nas revistas galegas que se fundaban a comezos do século vinte, sobre todo en *A Nosa Terra* e *Nós*. Despois de 1939, silenciada a cultura galega unha vez máis, volveuse ás vellas prácticas de resistencia. Os esporádicos exercicios de tradución buscaban abeiro en *Grial*, a revista creada en 1963 que simbolizou o nacionalismo galego de posguerra. Coa morte de Franco, as culturas periféricas rexurdiron e abriuse unha nova era nas súas respectivas historias. O mesmo camiño seguiu a produción de traducións; e, por primeira vez, as institucións oficiais comezaron a ofrecer apoio ós esforzos privados, e mesmo ata o punto de publica-las súas propias coleccións, como a denominada "Clásicos en galego", que inclúe edicións bilingües de autores clásicos (entre outros Shakespeare, Cátulo, Fedro, Tibulo, Plauto, Aristófanes e Petronio).

Ó percibi-lo acto de tradución como unha interpretación e unha lectura cultural dun texto pertencente a un espazo cultural distinto, empregando dúas (ou máis) linguas con (case que sempre) estatutos culturais diferentes, ábreselle a porta a unha teoría da tradución baseada na experiencia social da desigualdade. Esta experiencia amosa variadas manifestacións, debido a que se insire en diversos aspectos das prácticas sociais e culturais, e permítenos estudia-la noción xerárquica dos autores, textos, linguas e culturas traducidos, a baixa autoestima das linguas e culturas ás que son traducidos, así coma o recoñecemento das deficiencias obxectivas coas que teñen que traballar.

Nalgúns casos, a literaria eclipsa outros tipos de tradución. As razóns desta situación deben buscarse no deficiente repertorio da rede discursiva. Como en moitas outras sociedades marxinais, a cultura galega non pode analizarse doutro xeito. Unha rápida análise estatística demostraría que ata os últimos anos a penas existía máis cá tradución literaria, sen termos en conta algúns intentos ocasionais anteriores. Para entender esta situación, parece totalmente necesario afastarnos dunha distinción inxenua entre traducións literarias e non literarias, en especial ó nos ocupar de culturas marxinais. As diversas pexas coas que se ten que enfrontar aínda hoxe o discurso literario galego deben considerarse como unha advertencia de que, de estudiármolo discurso da tradución en Galicia sen aclarar-las circunstancias en que se desenvolve a súa dinámica cultural, de seguro acabaremos chegando a conclusións equivocadas e ter unha imaxe incompleta dos procesos analizados (Figueroa 1988; González Millán 1991). O acto de tradución e o seu metadiscurso transfórmanse en signos facilmente apreciábeis das complexidades culturais, e reclaman unha teoría da tradución, sobre todo en situacións con deficiencias estruturais, como a de Galicia, que valore a influencia do poder

sobre os diferentes procesos de comunicación, superando os paradigmas que establecen un diálogo cultural en termos de harmoniosa igualdade.

Outro factor importante no estudio do acto de traducción e o metadiscurso con el relacionado constitúeo o proceso institucionalizador dos discursos sociais, posto que ámbolos dous requiren unha certa base institucional para funcionar. Tamén necesitan da participación dalgúns axentes e dos seus organismos, ademais dunha práctica discursiva ben definida e aceptada socialmente, que sirva de instrumento na produción, distribución e consumo das representacións sémicas. No tocante á traducción, é posible distinguir dous procesos: un pertence ó acto de traducción, mentres que o outro é responsable do seu (meta)discurso. Polo que se refire ó segundo, este necesita estudia-las realidades polifacéticas que están trala institucionalización dos metadiscursos sociais, un proceso importante e desigual, especialmente nas sociedades periféricas e marxinais. Se resulta inconcibible que un discurso social sexa institucionalizado sen desenvolver un metadiscurso, os procedementos da operación non poden reducirse ó simple establecemento deste acto. Asemade, debemos manter unha distinción nidia entre ámbolos dous procesos, xa que en calquera situación particular podemos observa-la práctica continuada da traducción e, en contraste, a existencia fráxil e soterrada do seu correspondente metadiscurso. Cada caso reclama unha análise específica deste dobre proceso, que non pode estudiarse sen se referir a outros procedementos institucionais.

Para unha teoría do acto de traducción, así como para unha análise de todo discurso social, é importante contarmos cunha teoría do metadiscurso, como ámbito de investigación privilexiado a través do cal enfoca-los estudos de traducción, posto que esta teoría se relaciona estreitamente cos procesos de institucionalización cultural. Neste contexto pode formularse a seguinte hipótese: o estudio da institucionalización da traducción é unha plataforma distintiva e fructífera dende a que achegarse a algunhas das máis complexas prácticas culturais. Sherry Simon (1989) identifica correctamente algúns indicadores da natureza social da traducción cando subliña a importancia de estudia-lo estatuto material, xurídico e profesional do traductor, os indicadores materiais das prácticas comunicativas asociadas ó seu traballo, e os discursos normativos explícitos e tácitos da traducción⁴. A traducción é un acto social, con máis incidencia nas sociedades periféricas e marxinais ca nas que se autoproclaman sociedades “canónicas”, nas que os textos traducidos desempeñan tan só un papel secundario en relación coa produción textual endóxena. Sen embargo, o discurso da traducción está máis institucionaliza-

4. X. González Millán (1991) tratou de analiza-lo proceso institucional do discurso literario galego. Os achados deste estudio poderían aplicarse á evolución do acto da traducción en Galicia e do seu metadiscurso.

do nas culturas “superiores” ca nas marxinais, e, en consecuencia, máis diferenciado, debido en parte ó feito de que as leis do mercado están máis desenvolvidas na primeira. Este control da produción da traducción mediante a economía do mercado simbólico imponlles ás dimensións sociais e culturais deste proceso un silencio que vén afectando de forma negativa ós estudos de traducción. De acordo con esta realidade, a revitalización da dimensión cultural e social dentro deste ámbito de investigación provén de sociedades ás que lles negaron unha memoria colectiva e nas que a penas se pode atopar un nivel mínimo de institucionalización discursiva.

Do que se dixo nos parágrafos anteriores podemos deducir que estes sistemas literarios marxinais e periféricos son obxectos culturais perfectos cos que examina-las determinacións sociais que rexen, en graos diferentes, o acto de traducción. Deberíamos engadir que a súa evolución non pode estudiarse máis que a través dos variados procesos que interveñen no acto de traducción. Todo sistema literario menor móvese a través de conflitos e dependencias, limitado polas deficiencias dos seus repertorios discursivos. Limitación que intenta superar mediante a utilización de diversas estratexias discursivas, como a elaboración de textos “híbridos”.

Non nos debería sorprender que as máis ousadas revisións no campo dos estudos de traducción foran o resultado de experiencias recentes nos chamados países do Terceiro Mundo e culturas periféricas do Primeiro Mundo: nestes espazos culturais observamos, entre outros sinais importantes, a proliferación do, así denominado, texto “híbrido”, ó que non podemos etiquetar de produto “estranxeiro” ou importado, e moito menos aplicarlle o sospeitoso concepto de “equivalencia lingüística”. Estes textos desenvolven unha lingua “intermedia” e, como apunta Sara Mehrez, rexeitan por igual a longa experiencia de dependencia colonial coma os perigos que traen consigo algunhas propostas de nacionalismo cultural (Venuti 1992: 121). A este respecto, é interesante destacar como os códigos diglósicos no discurso literario galego teñen sido manipulados polos novos escritores galegos dos 70 e 80, en contraste con xeracións anteriores, como ilustra Ánxel Rei Ballesteros con *Loira* (1992), un dos máis complexos e mellor articulados proxectos narrativos escritos en Galicia.

Con este marco, unha distinción nidia entre traductor “faith-ful” (‘fiel’) e traductor “spirited” (‘destemido’) (Lefevere 1992) axudaría a comprender determinadas circunstancias da traducción nestas culturas marxinais: o primeiro adopta unha actitude conservadora cara ós procesos ideolóxicos e poéticos da traducción, en especial ó se enfrontar a textos canónicos; o traductor “spirited”, polo contrario, desobedece a autoridade do texto “orixinal” e, arriscado, trastoca os seus rexistros por medio da parodia, a ironía e outras técnicas de transgresión textual; traballa a un nivel global, demostrando por medio da súa traducción como o texto fonte funciona coma un “instrumento” cultural. Obsérvase esta segunda postura en moitos tradutores asocia-

dos a culturas marxinais, como exemplifica o máis paródico dos escritores galegos, A. Cunqueiro (González Gómez 1990).

Sherry Simon tamén distingue dous tipos de traducións, ou, para sermos máis precisos, dúas fórmulas: a primeira, chamada "*infra-translation*" ('infratraducción'), que designa un proceso que vai dende a cultura canónica de orixe ata a marxinal; na segunda, denominada "*supra-translation*" ('supratraducción'), o movemento é o inverso.

Esta distinción terminolóxica que se propón Simon suxire varias formas de estudia-las relacións de poder e dependencia que existen entre diferentes situacións culturais e lingüísticas e salienta unha vez máis a situación privilexiada do acto de traducción como un espacio para o intercambio de símbolos e como un "locus" onde se inscriben complexos conflitos culturais. Tomando como base esta perspectiva, e tan importante como o propio acto de traducción, están as súas "normas" implícitas e as interferencias dos medios que inflúen no proceso da súa configuración discursiva.

Segundo estes principios básicos podemos determinar algunhas das funcións que se asignan á traducción nun sistema literario menor: primeiro, unha función expansiva que reforza o débil repertorio de formas discursivas xa presentes no sistema; segundo, unha función diversificadora que dá lugar ó aumento de discursos novos e moi necesarios; terceiro, un esforzo para contribuír á consolidación dunha nova poética en conflito aberto coa actual. Pero debemos distinguir outras dúas funcións máis: unha relacionada coa disposición para validar determinadas formas que xa están presentes no sistema aínda que nunha posición vulnerable; e outra responsable de aseguralo status canónico dalgunhas formas discursivas.

Neste contexto, o traductor aparece como un "axente cultural" que debe consultar e someterse ás "normas culturais", é dicir, ós diferentes sistemas de codificación representados nas gramáticas, dicionarios ou estratexias discursivas socialmente canonizadas. Esta cuestión convértese nun punto particularmente importante e complexo cando nos ocupamos de situacións culturais onde as normas carecen do poder lexitimador que posúen habitualmente. A actual existencia en Galicia de normas lingüísticas opostas fálanos da delicada situación da súa produción cultural e axúdanos a explicar algunhas das dificultades coas que se enfronta o traductor galego cando tenta facer accesibles textos estranxeiros.

Unha análise do acto de traducción nunha situación dada ten que esixir primeiro unha lista de autores, textos, épocas, movementos literarios e xéneros traducidos; debería requirir tamén unha lectura diacrónica da evolución das normas empregadas no proceso de traducción, ademais da identificación dos medios que interveñen na selección dos textos que se van traducir. En canto á presenza activa de intereses ideolóxicos no proceso de selección, deberíase esixir así mesmo a identificación dos límites na configuración dos sistemas literarios e o papel que xogan algunhas formas discursivas e as súas estratexias.

Cando se trata de analiza-las diferentes fases no desenvolvemento dun sistema literario e os criterios variantes que levan á traducción de determinados textos, debemos ter en conta dous procesos diacrónicos: o primeiro é o que se representa segundo a evolución do sistema como unha totalidade, mentres que o segundo se ocupa especificamente do subsistema do corpus traducido. Tamén debemos contar coas interferencias de ámbolos dous procesos, cos cambios na consideración do acto de traducción e o emprego deses cambios como importantes indicadores para medi-la evolución do sistema literario. Unha análise detallada de calquera situación concreta, sen lugar a dúbidas, amosaría que as transformacións que se producen nun sistema literario son paralelas ós cambios na percepción dentro do propio acto de traducción tal como indica o estudio preliminar no caso de Galicia.

As traducións, nas súas manifestacións máis diversas, comparten o poder lexitimador das linguas fonte e termo, pero tamén son o suxeito na presión das súas deficiencias. E estes percíbense como un signo de dependencia, principalmente en situacións representadas como marxinais, onde as traducións perden as súas diferenciacións e, sometidas a unha situación inestable, aparecen na cadea de discursos sociais. Con esta perspectiva podemos regula-lo impacto dos textos traducidos no sistema literario e obríganos a reconsidera-las relacións entre as traducións literarias e doutro tipo (filosóficas, históricas, científicas...). Esta observación móvenos a considera-las condicións circundantes que deben ser obxecto de estudio na análise da traducción dentro dun sistema literario marxinal que, por definición, carece dun conxunto canónico de normas poéticas e sofre nun alto grao as consecuencias que se derivan da súa inestabilidade discursiva. Cando Ramón Otero Pedrayo decidiu traducir algunhas das páxinas máis enigmáticas do *Ulysses* de Joyce en 1926 era totalmente consciente das implicacións do seu acto de traducción na lingua e cultura galegas⁵.

Tendo en conta os presupostos anteriores é fácil enxergar que a falta de traducións nun determinado xénero é tan sintomático da forma en que se desenvolven certas literaturas como os propios textos traducidos. A hipótese dunha especialización progresiva dentro de cada sistema pode ser útil por moitos motivos: a distinción entre as formas de xéneros semellantes en sistemas literarios diferentes. Por exemplo, a novela policíaca galega presenta características que poden non existir no mesmo tipo de narrativa en inglés, castelán ou francés, xa que a forma de cada xénero ten a súa propia historia dentro de cada sistema, así como requisitos específicos que evolucionan segundo a crecente complexidade no conxunto do sistema dentro do que funcionan estas formas. Así pois, cando se traduce un texto literario dunha lingua a outra hai que prestar atención á dimensión do xénero ó que pertencen

5. Para unha análise detallada do contexto social e cultural da traducción de Otero Pedrayo pódese consultar X. González Millán (1989 e 1990) e A. de Toro Santos.

ce, de forma que o sistema-termo non o rexeite. Noutras palabras, as formas do discurso e, en especial, as que levan os códigos do xénero forman un subsistema cun certo grao de independencia. Esta hipótese, case impensable ata hai pouco, pode ser de moita utilidade para os estudos de traducción, porque a través do proceso de traducción entran no sistema-termo novas codificacións de xénero forzándoo a reaxustarse e a integrarse a esas formas. E, ás veces, formas que existían previamente no sistema-termo adquiren un novo estatus canónico cando se canalizan por un sistema orixinario cun estatus diferente.

Debemos considera-las peculiaridades distintivas dun sistema marxinal en relación co proceso de traducción para comprende-la complexidade da transferencia dun texto canónico a outro con diferentes procedementos de avaliación. Así mesmo debemos considera-los mecanismos empregados polo sistema-termo para incorporar no seu propio espacio esquematizado as regulacións canónicas que pertencen a outros sistemas. Contra dalgúns conceptos enganosos polo que respecta ás consecuencias do acto de traducción nas culturas termo, debe quedar claro que a traducción pode considerarse un modo de intensifica-la especificidade das culturas en contacto; é tamén unha maneira de multiplica-los niveis de lectura con respecto ós procesos de asimilación e recodificación representados polo acto de traducción: un texto que pertence a unha cultura “superior” cando se traduce a unha cultura “marxinal” sofre unha complexa transcodificación. A cuestión é cómo discernir que lle pasa á enerxía canónica que leva o texto orixinal en si mesma, porque a cultura termo podería assimilar ata certo nivel o estatus canónico do texto traducido, sen embargo, sempre haberá un determinado nivel de destrución ou “perda”: o Shakespeare traducido a unha lingua marxinal como o galego é diferente ó Shakespeare traducido ó francés. E a menos que se analicen esas diferencias non daremos comprendido as complexidades do proceso de traducción. Ademais, se é certo que cada lector do texto traducido busca nel a reprodución da súa propia percepción da vida, ¿que sucede cando ese mesmo lector pertence a unha cultura completamente desorganizada, a unha cultura que carece das institucións básicas para actuar como tal? Esta descrición representa con exactitude a actual situación en Galicia.

Se é certo, tal como suxire A. Lefevre (1992), que en xeral traducir e reescribir son as dúas caras dun e o mesmo proceso considerado como manipulación cultural, e como tal reflicten unha ideoloxía precisa e unha poética inconfundible, non podemos deixar de lado a necesidade de analizar baixo que condicións se produce esta operación e que tipo de linguas participan no diálogo da traducción. ¿Canta capacidade de manipulación, deberíamos preguntar, ten o individuo que traduce do castelán ó galego? Sabemos que o traductor que traballa dende o galego ó castelán pode practicar un xogo diferente, porque el/ela posúe moitos máis rexistros e con toda probabilidade ha escoller aqueles que demostren a desproporcionada asimetría entre ámbalas

dúas linguas e as súas culturas respectivas no que respecta á institucionalización discursiva. Esta percepción da traducción como un proceso de manipulación ofrece unha vantaxe: facilitará a identificación de moitas dimensións do acto de traducción que foron ata hai pouco mal estudias porque eran tratadas como unha manifestación secundaria da práctica cultural.

A traducción, o mesmo que a reescritura, pode producir innovacións no sistema-termo; pero tamén pode utilizarse como un sistema represivo. Esta articulación dobre e contradictoria indica a natureza ambigua da traducción como práctica cultural e a necesidade de integrala nun marco conceptual apto para identifica-las súas múltiples complexidades e os seus trazos discursivos. Unha nova forma de ve-la traducción xorde cando se estudia este feito cultural xunto con outros aspectos que estaban ata agora completamente disociados dos estudos de traducción: os conceptos de “reescritura” e “manipulación” para contrarresta-los efectos distorsionadores da traducción como a “equivalencia”; as cuestións relacionadas co poder social e a ideoloxía, e coas múltiples transformacións que se producen na sociedade e no discurso literario.

A efectividade da traducción como estratexia manipuladora no proceso de canonización está directamente relacionada co seu nivel de institucionalización e coa súa capacidade para competir con medios que pertencen a outros sistemas culturais. No caso de Galicia, por exemplo, o lector consome simultaneamente produtos simbólicos galegos e casteláns; como resultado, ámbolos dous horizontes culturais compiten, baixo circunstancias moi desiguais, intentando impoñe-lo seu propio conxunto de imaxes sociais. O Shakespeare “galego”, para poñer un exemplo claro, vai séculos atrás do Shakespeare “castelán” e por iso carece do poder para impoñe-la súa presenza no mercado multicultural⁶.

Para concluír, gustaríame subliñar que esta proposta sobre a traducción como forma discursiva, directamente relacionada con outras “reescrituras” culturais, ofrece novas perspectivas teóricas e analíticas que poden ser de moita utilidade para novos paradigmas capaces de identificar algúns dos, ata agora mal estudados, conceptos relevantes do proceso de traducción.

Son estes, tal como se subliña neste listado final: a traducción como actividade creativa (e manipuladora), como fonte de información, como espacio empregado estratexicamente polos medios institucionais do sistema literario, como esforzo para competir coas traduccións previas, como nova lectura intertextual e como subsistema que compite, e que se une, ós outros subsistemas literarios. A estas cuestións teremos que engadir algunhas ideas sobre os niveis de recepción, sobre a intervención dos medios e as institucións nos diferentes niveis de decisión, sobre a cuestión dos textos canónicos e as súas

6. *Macbeth*, a primeira traducción ó galego das obras de Shakespeare, non se publicou ata 1972. Algúns dos seus poemas xa se traduciran anteriormente.

funcións na lexitimación do proceso, sobre a traducción como medio produtor das imaxes sociais, sobre a participación do proceso de traducción na consolidación e renovación do sistema literario e, finalmente, o seu papel como medio que contribúe á identidade nacional. Son moitos os retos e obstáculos epistemolóxicos que se derivan desta proposta, pero non son menos as súas vantaxes como xa se demostrou cos proxectos de investigación dirixidos dentro deste novo paradigma, entre eles os estudos preliminares sobre a experiencia galega.

BIBLIOGRAFÍA

- FIGUEROA, A. (1988), *Diglosia e texto*. Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- GONZÁLEZ GÓMEZ, X. (1990), *Alvaro Cunqueiro, traductor*. Coruña, Fundación Caixa Galicia.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, X. (1989), "James Joyce e a Xeración Nós", *Grial*, 101:29-46.
- (1990), "La odisea de traducir el *Ulysses* de Joyce al gallego (1926)", *La Torre*, Vol. IV, nº 16: 489-509.
- (1991), *Silencio, parodia e subversión. Cinco ensaios sobre narrativa galega contemporánea*. Vigo, Edición Xerais de Galicia.
- (1991), "A institucionalización do discurso literario galego (1975-1990)", *Tropelías. Revista de Teoría de la literatura y literatura comparada*, 2: 49-69.
- LEFEVERE, A. (1992), *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London, Routledge.
- SIMON, S. (1989), *L'inscription sociale de la traduction au Québec*. Montréal, L'Office de la langue française.
- TORO SANTOS, A. DE (sen publicar), "Otero Pedrayo, *Ulysses* y Stephen Dedalus en Compostela".
- VENUTI, B. L. (ed.) (1992), *Rethinking Translation. Discourse, Subjectivity, Ideology*. London, Routledge.